

KAPOSI ZOLTÁN*

FÖLD ÉS HATALOM. A HERCEG ESTERHÁZY CSALÁD URADALMAINAK VÁLTOZÁSAI (17–20. SZÁZAD)

LAND AND POWER. CHANGES OF THE MANORS OF THE PRINCE ESTERHÁZY FAMILY IN THE 17–20th CENTURY

ABSTRACT

The traditional feudal form of the Esterházy's land tenure underwent significant changes during the examined 400 years in the 17–20th centuries. In the first 150 years it was pliantly adaptable to the changes without global importance of that age. But in the age of the bourgeois reforms the massive demand for land ownership of the serfs, the challenges of running a modern economy and the prestigious princely lifestyle became more and more contradictory. By the early 1860s the fee tail went bankrupt and it could only be very slowly reformed. As a result of the various cataclysms of the 20th century (Trianon, land reform, capital levy) a significant portion of the fee tail's land estates were lost and finally the land reform of 1945 liquidated the private property of aristocrats: the farmlands were divided and the forests became state property. Today only wooded properties and lumbermills in Austria together with some buildings and assets remain of the original system, but this hardly resembles a traditional land estates.

A Mohács utáni trónviszályok és az azt követő hódoltsági rendszer a korábbiakhoz képest alaposan megváltoztatta az ország földbirtokrendszerét és a nagybirtokosok összetételét. A Szapolyai és Ferdinánd alatti fiktív adományozás megnövelte a birtokosok számát, s végeláthatatlan perek sorozatát nyitotta meg egy-egy jelentősebb várért vagy váruradalomért. A délről jövő török veszély mobilitásra készítette a nemesség nagy részét, akik egyre inkább északra húzódtak, így kényszerűen elhagyták földjeiket és jövedelemforrásaikat. A törvények és Werbőczy *Tripartituma* értelmében azonban a nemesi tulajdonjog nem veszett el, a nemesség leszármazottai joggal tarthattak igényt földjeikre, ám előfordulhatott, hogy 4-5 generáción át nem is látták azt a birtokot, ami azonban mégis csak az övék volt. A hódoltsági időkben sok nemesi család férfiága halt ki, ami megnyitotta a földek utáni oldalági öröklés lehetőségét. Ugyanakkor a zavarosban való halászatra is lehetőséget teremtett: egyre több olyan család válhatott közép- vagy nagybirtokossá, akik kihasználták a katonáskodás nyújtotta előnyöket, a jó politikai helyezkedés esélyét, az előnyös házasságokat, az államirányításban való szerepvállalást, avagy éppen a majorsági áruterelésből és a szarvasmarha-kereskedelemből nyíló gazdasági lehetőségeket.¹

Az Esterházy család felemelkedése és vagyongyűjtése

Ebbe a sorba illeszkedik az Esterházy család felemelkedése is. A család kiemelkedése a korban megszokott karriermintának megfelelően ment végbe. Esterházy Ferenc Pozsony megyei harmincados, majd alispán volt, aki egy jó házasság révén feleségétől birtokokat

* Dr. Kaposi Zoltán a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának professzora, az MTA doktora.

nyert, ami persze a nemesi jog alapján nem az övé, hanem gyermekeié lett. Erről a Galánta nevű településről nevezte a későbbiekben magát az Esterházy család. A felemelkedés Esterházy Miklós személyéhez kötődik, az ő gyors karrierje alapozta meg a család 300 éves hatalmát és befolyását. Esterházy Miklós apai örökséggel gyakorlatilag alig rendelkezett, hiszen a galántai földre heten voltak örökösök. Esterházy katonaként kezdte, majd pedig volt gazdája, Mágóchy Ferenc özvegyét, Dersffy Orsolyát vette feleségül. Az asszony viszonylag korai halála után egy másik „jó házasság” adatott neki Nyáry Krisztina (Thurzó Imre özvegye) személyében. A két házasság tekintélyes földbirtokokat, várakat és vagyont eredményezett. Első felesége révén szerezte meg a lánzséri és a munkácsi uradalmat. Lánzsér nem volt nagy birtok; ezzel szemben a munkácsi uradalom négy mezővárossal és 148 faluval bírt, valóságos kis fejedelemség volt az ország másik végében.²

A birtokszerzés azonban a korabeli körülmények között nem volt nehézségek nélküli. Munkács a nagyhatalmi politika áldozatául esett, hiszen az 1622. évi nikolsburgi béke révén azt Bethlen Gábor erdélyi fejedelem szerezte meg, s ezzel lényegében legfontosabb bevételi forrásától fosztotta meg Esterházy Miklóst. 1622-ben a királynak tett szolgálataiért, s részben Munkács elvesztése miatt kapta kompenzációképpen Kismartont, valamint 1626-ban Fraknót. E két település hosszú távra egybeforr az Esterházy névvel. Fraknót a grófi címmel együtt nádorrá választása után kapta meg. Ám a nehézségek a rokonsági birtokjogból is származhattak, ami sok problémát okozott Esterházyknak, főleg a második házassága révén megszerezhető Thurzó-birtokok esetében. Birtokszerzési technikája az volt, hogy a különböző jogokon vitás birtokokat elzálogosította, s az így kapott pénzen más földeket próbált vásárolni, ám ez meglehetősen lassan ment. Amikor Esterházy nádor 1645-ben meghalt, tiszta tulajdona nem sok volt, Fraknó és Kismarton mellett csak a Nyitra vármegyében fekvő semptei és a Hegyalján található regéci birtok, illetve fiánál, István-nál volt a lánzséri uradalom. Zálogban viszont nyolc uradalmat is bírt, amelyek között már tekintélyes földek is voltak, így például Pápa, a Trencsén megyében lévő Biccse, s homályos források alapján úgy tűnik, hogy 1622-től a Dél-Dunántúlon (hódoltsági területen) Kaposvár és Ozora tekintélyes méretű birtokai is nála voltak. Ekkor még nem Esterházy volt a legnagyobb és leggazdagabb földbirtokos Magyarországon és Erdélyben, hiszen egyelőre megelőzte őt a hatalmas nagybirtokokkal rendelkező Rákóczi, a Zrínyi, Nádasdy és más família, vagyis egy generáció alatt még nem sikerült az élre törni.³ Az Esterházyak között Miklós testvérei is komoly karriert futottak be, így egyre több föld koncentráldott a kezükön, amelyek végül is három fiág vonalán – a fraknói, a cseszneki és a zólyomi ágon – öröklődtek tovább.⁴

Esterházy Miklós gróf 20 éven keresztül Magyarország nádora s egyben egyik legbefolyásosabb embere volt. A család legnagyobb birtokgyűjtőjévé kétségtelenül fia, Pál vált a 17. század második felében.⁵ Első felesége első unokahúga, Esterházy Orsolya volt, akivel sikerült a korán meghalt István-féle ágról a Thurzó-birtokok egy részét kezébe kapartani. Orsolya asszony 1682-ben meghalt, s ekkor Pál a hatalma teljében lévő Thököly-családból választott magának gróf új feleséget. Második nejével – gróf Thököly Évával – az első halála után négy hónappal kelt egybe. Fontos volt a Thököly-házasság, mert felesége apja, Thököly István ugyanannak az Árva megyének volt a főispánja, ahol a Thurzó-birtokok egy része is elhelyezkedett, ugyanakkor Éva Thököly Imre fejedelem húga volt. Esterházy Pál gróf is bekapcsolódott a politikai és katonai életbe. Politikai karrierje 1681-ben ért a csúcusra: az országgyűlésen nádorrá választották – elfelejtve neki, hogy tevékenyen részt vett a Wesselényi-összeesküvés ítéleteinek végrehajtásában –, s ezzel neki sikerült először a magyar történelemben leszármazottként ugyanazt a nádori címet elnyerni, amit korábban apja is viselt.⁶ A török alóli felszabadító háború során, 1684-ben viszont úgy megsértődött az udvari vezetésre, hogy Buda sikeres ostrománál már nem is volt jelen.

A família vagyoni felemelkedése Esterházy Pál alatt következett be, aki lényegében apja művére építve, azt továbbfejlesztve megalapozta a család 250 éves pályafutását. Esterházy Pál gróf esetében a birtokszerzés formái a következők voltak:⁷

1. Első házassága révén Thurzó, második házassága révén Thököly-birtokok (pl. Sempte) kerültek hozzá.
2. A Wesselényi-féle per és ítéletek után könnyedén szerezte meg az elkobzott földek egy részét: a volt Nádasdy-birtokok közül kivégzett sógora (Nádasdy Ferenc országbíró felesége Esterházy Anna, vagyis Pál nővére volt) földjei előbb a Draskovich családhoz kerültek, nekik azonban nem kellett a bérlet, s lemondtak róla, ami alkalmat adott Esterházynak. Lékát és az alsólendvai uradalmat – utóbbi 85 000 holdas nagybirtok, s gazdaságföldrajzilag jelentős, hiszen rajta feküdt a Bécs–Köszeg–Trieszt (tengerparti kikötők) útvonalon – 1676-ben szerezte meg.
3. Jelentős zálogbirtokokat vett vissza, így például az 1650-es években elzálogosított kaposvári és ozorai uradalmat 1686-ban visszaváltotta. Buda visszavívásának évében a Dél-Dunántúlon övé volt a sásdi, a pincehelyi, az ozorai és a kaposvári uradalom; tolnai birtokai 292 000 holdat, somogyi birtokai csaknem 80 000 holdat tettek ki. Apja által korábban már zálogban bírt jószágok közül a boldogasszonyi, a koppanyi és a simontornyai birtokot is visszaváltotta.
4. A Neoacquistica Commissio révén szerzett az Alföldön területeket. 1702-ben zálogba vette a derecskei uradalmat, amit aztán leszármazottai 1745-ben tulajdonba kaptak.
5. Királyi adományként kapta 1681-ben – amikor nádorrá választották – Kapuvárt és uradalmát, illetve Süttört (a későbbi Eszterházát). Kapuvár sorsa ezt megelőzően elég zavaros volt, a kincstár Montecuccoli Raymundnak adta, aki elzálogosította, majd pedig lemondott róla, s ezt a helyzetet kihasználva Esterházy megszerezte a jó mezőgazdasági termelésre lehetőséget biztosító kisalföldi uradalmat. 1690-ben 77 800 forintért kapta adományként Nemphtit és Felsőlendvát.
6. Különböző egyezségek és vételek révén is szerzett birtokokat. Első ilyen szerzeménye 1669-ben Csobáncz vára és a mellette lévő Rátót és Gyulakeszi falva volt (kb. 10 000 hold). A csobánczi birtok esetében igen jó balatonmelléki szőlő- és borvidékről van szó. Esterházy fontosnak tartotta a birtokvásárlásoknál, hogy kikerekítse, egységesebbé tegye szétszórt birtokait, ennek megfelelően vásárolta meg 1677-ben a nyugat-magyarországi földjeivel éppen szemközt lévő, de már alsó-ausztriai területen fekvő Schwarzenbachot. A lékai vár mellett lévő köszegi uradalmat 1693-ban, Köpcsenyt 1676-ban, Dombóvárt 1692-ben szerezte meg. 1702-ben örökjogon vette meg Szarvköt, valamint 1704-ben Kaboldot.

A politikai és vagyoni erősödést világosan mutatja, hogy 1687-ben az Esterházyak grifves címere fölé hermelinpalást és hercegi süveg került, s ezzel Esterházy Pál az első magyar herceg lett, aki halála előtt egy évvel, 1712-ben megszerezte az örökíthetőséget is a hercegi címhez.⁸ Témánk szempontjából az is lényeges, hogy az 1687. évi pozsonyi országgyűlésen a 9. tc. kimondta a hitbizomány-alakítási lehetőséget. Esterházy Pál 1695. évi végrendelete értelmében addigi birtokai nagy részéből hitbizományt alapított, s ezzel a hatalmas méretű földek az egyes családtagok tulajdonaként öröklődhettek tovább. A végrendelet szerint három fiának három hitbizományt alakított ki. Az első hitbizományi egység döntően a nyugati, a második a déli, a harmadik pedig az északi területeket ölelte fel. Azonban három fia közül kettő örökös nélkül halt meg, így a három területi egység végül is egy kézbe került. Az oszthatatlan nagybirtokot ettől kezdve a mindenkori családfeje, a *majoresco* bírta, míg a potenciális testvéreknek, fiúknak csak némi életjáradék jutott. Érde-

kes a család leszármazását illetően, hogy a későbbiekben elég kevés fiú gyermek született, s ez jelentős belső viszályoktól óvta meg a familiát.⁹ Nem ez volt az első hitbizomány Magyarországon, hiszen Thurzó Elek már 1574-ben létrehozott egy világi hitbizományt, ám az intézmény jogi megfogalmazása után az Esterházy-hitbizomány volt a legjelentősebb.¹⁰

Természetes, hogy a 17–18. század fordulóján a megszerzett és birtokolt várak, uradalmak között nagy értékkülönbségek voltak. A volt hódoltsági területeken lévő várromok (Kaposvár, Ozora stb.) alig értek valamit, egy 1688-as becslés szerint 50 000 forintot tett csak ki a tolnai és somogyi várak és tartozékaik értéke. Hozzá tartozik ehhez, hogy a volt hódoltsági területen lévő Esterházy-földek elhagyott, elnéptelenedett területen feküdtek, amit ráadásul a Rákóczi-szabadságharc idején a császáriak által felbátorított rácok dúlásai és vérfürdői is pusztítottak. Nem véletlen, hogy a hercegi birtokokon hamar megindult a betelepítés, s ebben Esterházy Pál nagy szerepet játszott. A dél-dunántúli birtokokkal szemben az épségben megmaradt várak közül például Köpcsény és Léka 250–250 000, Lánzsér 350 000, míg Fraknó és Kismarton 500–500 000 ezer forintot ért.¹¹ A szintén 1688-as keltezésű birtokbecslés szerint az akkor zálogban lévő jószágok értéke 582 000 forint volt, ezek közül a legjelentősebb a bicsei birtok volt, amely korábban az Illésházyaké volt, ezt 110 000 forintra értékelték.¹² Javítandó a család anyagi helyzetét, 1694-ben Esterházy Pál bérbe vette az udvartól a magyarországi sókereskedelem monopóliumát.¹³ Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy Esterházyinak igen tekintélyes jövedelme volt a nádori pozícióból, évi 12–24 000 forint fizetés ütötte a markát, s akkor ott volt még az ún. nádori negyed, ami újfent vásárlásokra adhatott lehetőséget.¹⁴

Esterházy Pál 1713. évi halálakor egyértelműen az ország leggazdagabb emberének számított. Ám ugyanakkor tény, hogy túl gazdagok is lettek, ami miatt a bécsi politikusok megpróbálták az Esterházyak fényét kicsit tompítani. Az udvar figyelme más családok felé fordult, így a későbbiekben nagy karriert befutó Batthyányak, Grassalkovichok és Festeticsek kerültek középpontba.¹⁵

Az Esterházy-vagyon a 18. század közepén

A történeti szakirodalom elég egyértelműen emeli ki azt, hogy herceg Esterházy Pállal véget ér a befolyásos, jelentős funkciókat betöltő Esterházyak sora. Akik közülük később komolyabb országos tisztségekhez jutottak, azok inkább a család grófi ágából kerültek ki, vagyis a 19–20. században a hercegi ág tagjai már nem rendelkeztek olyan országos befolyással, mint korábban. Az Esterházy hercegek pályafordulása helyzetükből fakadt: irdatlan vagyonuk révén olyan társadalmi pozícióba jutottak, amellyel a német birodalmi előkelőségekkel vetélkedhettek, s messze kimagaslottak a magyar arisztokrácia köréből. A 18. században már alapvetően nem Magyarország, hanem a Habsburg Birodalom nyugati részei felé, vagy még attól is nyugatabbra keresték az érvényesülést. Hatalmas nagybirtokaik révén patriarchális kötelezettségeik is voltak, hiszen egy ekkora birtokkomplexum működtetéséhez komoly irányítói szervezetre és tevékenységre volt szükség, amit ki kellett építeni. A 18. században a herceg Esterházy-birtokokon jött létre először olyan modern birtokirányítási szervezet, amelynek célja a jövedelemtermelés és gazdálkodás folyamatossá tétele, valamint a bevételek optimalizálása volt. A század közepén állt fel a hitbizományt vezető Központi Igazgatóság.¹⁶ Volt mit felügyelni: 28 kastély és számos vadászkastély volt a tulajdonukban. Az arisztokrata életmódhoz hozzátartozott a rendi közösségi szokások ápolása. A vadászat kultusza a 18. században alakult ki, nem véletlen, hogy egyre-másra épültek arisztokrata tulajdonban lévő vadászkastélyok Magyarországon. A hercegi család 1778-ban Tamásiban is épített egy vadászkastélyt, ám a régi süttőri mellett a mai Bur-

genland területén lévő kisebb-nagyobb vadászházaik is jó szolgálatot tettek.¹⁷ Érdemes kiemelni, hogy ebben a korban egyre több arisztokratában alakult ki a birtokaikon élőkkel szembeni felelősségérzet, amihez persze jó gazdálkodás kellett.

Esterházy Pál halála után az uradalmak száma és nagysága sokat már nem változott, bár kisebb-nagyobb vásárlások mindig előfordultak. (A derecskei uradalom 1745. évi megszerzése mellett már 1734-ben megvették 8000 forintért a Somogyban lévő Istvándi és Kovácsi birtokokat, ugyanakkor adományos leveleket kaptak a hatvani és a gyöngyösi uradalomra.)¹⁸ A legnagyobb változás gazdaságilag kétségtelenül az volt, hogy a birtokok tekintélyes részét adó dél-dunántúli uradalmak a 18. század közepére megerősödtek, s egyre jelentősebb jövedelmi forrásnak bizonyultak. A jövedelmek ebben az időben szinte folyamatosan emelkedtek, amit jól mutat, hogy 1750–1775 között a 15,5 milliós összbevételrel szemben csak 6,8 millió forint volt a kiadás, vagyis a hercegi uradalmak összesen a 26 év alatt 8,7 millió forintot, évi átlagban pedig 335 ezer forintot jövedelmeztek.¹⁹ A 18. század közepétől jelentkező mezőgazdasági áremelkedés hatására azok az uradalmak hoztak sokat a konyhára, amelyek piacorientált helyen voltak, s viszonylag jó lehetőségük adódott majorsági árutermelésre. Nem véletlen, hogy az uradalmak közül a dombóvári, az ozorai, a lévai és a kapuvári nagybirtokok voltak a legjövedelmezőbbek.

Kérdés, hogy mekkora is volt a herceg Esterházy-földbirtok mérete. Ennek pontos megítélése sajnos nem lehetséges. A kor emberének nem volt szüksége birtokának holdban kifejezhető nagyságrendjét ismerni, fontosabb volt azt tudni, hogy az egyes uradalmakhoz mely falvak tartoznak. Az Esterházy-birtokok ebből a szempontból szerencsések voltak, hiszen általában egész falvakat sikerült megszerezniük. Zavarja a pontos ítéletalkotást az is, hogy a birtokfelmérések eltérően állapították meg a holdak nagyságát, a földminőségtől függően 1100–1300 négyyszögöl is lehetett, vagyis egy hold terület megállapítása mögött akár 15% eltérés is lehet. Ugyancsak zavaró tényező, hogy a felméréseknél beszámították-e a közös területet (erdőket, legelőket), avagy csak a tiszta allodiális és úrbéres területet vették be a számításokba. Így egyáltalán nem véletlen, hogy még a 19. század közepén sem lehetett pontosan tudni azt, hogy mekkora is a hercegi birtok, s ebben érdemi változást csak a pontos kataszteri munkálatok megindulása hozott. Mindent egybevetve a 18. század második felére vonatkozóan – amikor a nagybirtokok területében a közös haszonvételű és az úrbéres földek is benne foglaltattak – akár a 900 ezer kat. holdnál nagyobb Esterházy-területet is elfogadhatónak tarthatjuk.²⁰

Eladósodás és adóssággörgetés

Az emelkedő jövedelmekre szüksége is volt a hercegi családnak, mivel a 18. századi barokk-rokoko stílusirányzat s a főrangúságból, az előkelőségből következő kötelező társadalmi reprezentáció olyan életvitelt kívánt, amit az alacsony termelékenységgel és jövedelemtermelő-képességgel működő magyar mezőgazdaság csak nagyon nehezen tudott fedezni. A meglévő kastélyok és várak fenntartása már önmagában vitte a pénzt, ugyanakkor az igen reprezentatív s nagy pompával berendezett kismartoni kastély mellett 1762-ben „Fényes”, vagy más néven „Pompakedvelő” Esterházy Miklós herceg ideje alatt megkezdődött Eszterháza felépítése, amihez a süttöri vadászkastélyt építették át. A herceg 1790. évi halálakor a kastély felépítése már befejeződött, ám addigra Miklós hercegnek 3,7 milliós forint adóssága halmozódott fel.²¹ Utódai kezén az adósság tovább növekedett.

A napóleoni háború időszakában a magyar agrárgazdaságra fényes napok köszöntöttek, hiszen nagy tömegű mezőgazdasági terméket lehetett egyre emelkedő áron értékesíteni, s ezzel a nagybirtokosok és a jómódú középbirtokosok jelentős jövedelmekhez jutottak.

Sokan ekkor szabadultak meg hosszú távon felgyülemlett adósságaiktól. Az Esterházyak esete azonban némileg ekkor is különbözött a többiekétől. Kifelé tovább tartott a látványos csillogás. 1794 után II. Miklós fenntartotta a korábban megszokott külsínt, amit jól mutat, hogy elődjéhez hasonlóan újra szerződtette az addigra már öreg Haydnt, átépítette a kismartoni kastélyt és a parkot, s még birtokot is vásárolt: 1803-ban megvette Pottendorf tulajdonjogát, illetve egy évvel később, 1804-ben megszerezte a bajorországi Edelstetten, amivel a birodalmi hercegi cím is együtt járt. Edelstetten 1804 előtt Frankónia német tartományban volt, 1806-ban azonban a Bajor Királyság alá került. Mindösszesen egy mezőváros és két falu tartozott hozzá, egytized négyzetmérföldet tett ki, ám a birodalmi hercegi cím ennél sokkal többet ért. Esterházy II. Miklós nem fogadta el a Napóleon által felajánlott magyar nemzeti koronát, továbbra is az udvart szolgálta. Az 1814–15-ös bécsi tárgyalások alkalmával káprázatos fellépései és jelentős udvari kiadásai voltak. Két bécsi palotája mellé megszerezte a Máriahilferen lévő Kaunitz-kastélyt, ott helyezte el 625 festményből és 50 ezer rézkarcból álló gyűjteményét (mellette volt értékes éremgyűjteménye, csiga-gyűjteménye és könyvtára is).²²

A költsékezés mögött azonban romló gazdasági teljesítmény állt, hiszen a konjunktúra idején szinte egyáltalán nem nőtt a hercegi bevétel. Ennek legfontosabb oka – a későbbi visszaemlékezések tanúsága szerint – valószínűleg az volt, hogy a 19. század elején (a hercegi nemtörődés eredményeképpen) szétzilálódott a korábbi centrális, keménykezü irányítási rendszer, s egy-két évtized alatt bekövetkezett a teljes decentralizáció: az uradalmak azt csináltak, amit akartak, s ennek a hercegi bevételek látták kárát. Nem voltak egységes döntések, a kastélyok, paloták egy része pusztulásnak indult. Az adósság egyre nőtt, s 1832-ben a hitelezőknek elfogyott a türelmük: a herceg Esterházy-tulajdon egy részét végrehajtási gondnokság alá helyezték.²³ A birtokok fele zárgondnokság alá került, míg a másik felének jövedelmeivel egyelőre még szabadon rendelkeztek. Vagyonukat tekintve továbbra is a leggazdagabbak voltak az országban, fényes partinak számítottak, s Metternich kapcsolatai biztosították a hercegi családnak a diszkrét bankári hitelezést, ráadásul külföldi kapcsolataik is virágoztak. A zárgondnokság elrendelése után egy évvel, 1833-ban az amúgy életvidám herceg Itáliában, Comoban meghalt.

Az Esterházy-vagyon a 19. század második felében

A korábról örökölt anyagi-gazdasági problémák a század középső harmadában Pál Antal hercegsége idején kulmináltak. Nem véletlenül alakult ki az a – szerte az országban ismert – „*népélcz*”, amely szerint „*Az Eszterházyak vagy zár alatt, vagy az oda vezető úton vannak.*”²⁴ Az ifjú korától külügyi szolgálatban lévő Esterházy herceg Metternich személyes jó ismerőse volt, s a kancellár nagyon sokat tett azért, hogy az Esterházyak anyagi nehézségei – egy szűk körön kívül – ne kerüljenek nyilvánosságra. Az 1828–32 közötti megoldási kísérletek nem vezettek eredményre, a herceg egyre nagyobb adósságot halmozott fel, s a megszerzett jelentősebb kölcsönök is csak Pál Antal időszakának áthidalására voltak elegendők. Növelte az adósságot a Londonban nagyköveti pozíciót betöltő herceg ottani költséges életvitele, s ráadásul jelentős londoni kölcsönöket is felvett külszolgálat idején. III. Pál Antal élete jelentős részét külföldön töltötte. Jellemző eset, hogy a herceg még a hitbizomány átvételekor sem tért haza. Regensburgban halt meg, gyerekei is ott születtek. A 19. században a család „kiterjeszkedése” révén egyre több nyugat-európai főrangú família (Thurn und Taxis, Lichtenstein, Lobkovitz, Child Villiers stb.) tagja került be a rokonságba. Létrejött a 19. század közepén a hercegi familiának egy franciaországi ága is. A herceg politikai viták miatt 1842-ben lemondott és hazatért. 1848-ban

viszont újra megtalálták: a forradalom után a király személye körüli miniszterként próbálta a Batthyány-kormány és Bécs közötti ellentéteket elsimítani, ám sok eredményt nem ért el, szeptemberben a radikalizálódó magyar politika hatására le is mondott tisztségéről.²⁵

Az Esterházy-hitbizomány történetében az egyik legnagyobb nehézséget kétségkívül a jobbágyfelszabadítás s annak végrehajtása, valamint a korábbi közös földek (erdők, legelők) jogi (tulajdoni) elkülönítése okozta. Természetesen ez az esemény minden olyan nagybirtokot megrázott, ahol telki állománnyal bíró úrbéresek éltek. Az 1848. évi törvényvel a korábbi jobbágyi és zselléri telki földek kiszakadtak a nagybirtokok területéből, s önálló (polgári) tulajdonná váltak. A közös földnek számító erdőkről és legelőkről az 1853. évi császári pátens rendelkezett. A területi veszteségeként anyagi kárpótlás illette meg a volt földesurakat, sokáig azonban csak kárpótlási előlegeket utaltak ki, a többire kamatozó kötvényeket kaptak. Nyilván a lojális politikai kapcsolatok eredményezték, hogy az Esterházyak hamar hozzájutottak a kárpótlási összeghez. A kötvények névértékéhez képest mintegy 20–25%-kal alacsonyabb áron, előbb gyorsgélyként mintegy 3 millió, később pedig mintegy 6,5 millió forintos bevételhez jutottak, ami némi gyógyír volt az adósságban fuldokló családnak, ám semmit nem oldott meg a nehézségekből.²⁶ A területi veszteség azonban így is nagy volt, az 1866. évi felmérés szerint a korábbi, mintegy 900 000 kat. holdas hitbizományi és szabad rendelkezésű hercegi terület 685 000 kat. holdra csökkent. Az Esterházy hercegek 11 256 úrbéres telek, valamint 14 919 zsellér töredéktelke után kaptak kárpótlást.²⁷ Az 1850-es években a hercegi birtokok hozzávetőlegesen 2 millió forintot termeltek, ám a herceg ebből mindössze 80 000 forinthez juthatott hozzá.²⁸

Az 1860-as évek elejére csődbe jutott a hitbizomány gazdálkodása. Ennek alapvető oka a rossz irányítási struktúra volt.³⁰ 1860–65 között a zárgondnokság elrendelésével és különböző zárgondnokok kijelölésével számos tervezet készült a problémák megoldására. Az elsődleges cél a bevételek növelése, valamint az adósságok visszafizetése lett volna. 1861–65 között számos kisebb birtok eladásához szereztek engedélyt, ugyanakkor uradalmi bérletek kialakításával próbáltak jelentősebb forrásokhoz hozzájutni, ám nem sok eredményrel. A megoldás az 1860-as évek második felében jött el, amikor is sikerült nagyobb birtoktesteket eladni, s ezzel az adósságtömeget csökkenteni. Természetesen olyan birtokrészeket, uradalmakat adtak el, amelyek amúgy is rosszul teljesítettek, s inkább vitték a pénzt, mint hozták. Ekkor adták el a lévai, az ipolypásztói, a bujáki, a véglesi, a szádvári, a biccei, a sztrecsényi, a derecskei és a kisvárdai uradalmakat, s ez azt eredményezte, hogy a korábbi 684 448 holdas hercegi uradalom 466 256 holdra fogyott.³¹ (Tegyük hozzá, hogy közben 1862-ben a herceg egy fürdőzés közben megvette a gróf Viczay családtól a 11 000 holdas, nagyon jó adottságokkal rendelkező iregi uradalmat, ám hét évvel később már tovább is adta.)³² A dél-dunántúli uradalmak 217 000 holdat foglaltak el: a hat nagybirtok adta a hercegi földek mintegy 47%-át.

Ezekkel a birtokeladásokkal már Esterházy III. Miklós próbálta meg helyrehozni a család anyagi helyzetét. A siker reményében 1870-ben eladta az ún. Esterházy-gyűjteményt is a magyar államnak (637 festményt, 3500 rajzot és 51 000 metszetet), s ez képezte a Szépművészeti Múzeum alapállományát. Az ügylet 1,3 millió forintot eredményezett, amivel részlegesen feloldották a zárgondnokságot.³³ Ám a család anyagi helyzetének rendbe hozása tovább húzódott, s az csak a 20. század elejére sikerült *Esterházy IV. Miklósnak*. A hercegnek egy jó házassággal és eredményes gazdálkodással sikerült az Esterházy név presztízsét helyreállítani. Miklós herceg felesége a jelentős vagyont öröklő dénesfalvi Cziráky Margit volt, akinek hozománya, valamint a szisztematikus, takarékos gazdálkodás megtette a magáét.³⁴ Az uradalmak egy részén valóságos mintagazdaságokat hoztak létre, másik részét pedig úgy adták bérbe, hogy előnyben részesítették az intézményi beruházókat. Így például a kaposvári uradalom 38 000 holdját a Hitelbankhoz tartozó Mezőgazdasági Ipar

Rt. vette bérbe. A cég a somogyi megyeszékhelyen 1890–94 között felépítette az ország egyik legmodernebb cukorgyárát, amihez megszervezte az uradalmi cukorrépa termelést is.³⁵ Az újra mintaszerűen szervezett Esterházy-birtokkormányzatban 1200 embert foglalkoztattak, s a hercegi birtokokon 6000 fő részesült öregségi nyugdíjban.³⁶ A 20. század elején alakult ki az Esterházy-birtokok kapcsán az a pozitív kép, amely az ott dolgozók biztonságával s jövedelmével kiemelkedett a nagybirtokok amúgy elég lehangoló megítéléséből. Az 1860-as évek elején megkötött bérleti szerződések 1890 körül lejártak, ezt követően 20–25 éves bérleti szerződéseket kötöttek. 1912-től viszont a legtöbb uradalomban már saját kézbe vették a gazdálkodást.

Az Esterházy hitbizomány Trianon után

1920. június 4-én Magyarország aláírta a trianoni kényszerbékét, s ezzel a korábbi ország területének mintegy 66%-a, míg népességnek csaknem 60%-a más államhoz került. A magyarországi arisztokráciának szinte nem volt olyan családja, amelyet ne érintett volna tragikusan ez az esemény, hiszen a birtokok általában szórta, az ország különböző pontjain helyezkedtek el, s ami a határon kívül maradt, arra itthonról már nemigen lehetett számítani. A hercegi hitbizomány három részre esett szét. A hitbizomány területének több mint a fele a megcsonkított ország területén maradt. Ausztriához mintegy 110 ezer hold; míg a többi – mintegy 130 ezer holdnyi birtok – a Monarchia utód országaihoz került.³⁷ A birtokok természetesen továbbra is magántulajdont képeztek. Kétségessé vált viszont a szláv államokhoz került földek megtartása. A probléma több szálú volt. Egyrészt a jugoszláv és csehszlovák törvények nem ismerték el a magyar hitbizományi jogot saját területükön, így a hercegi földek egyszerűen csak polgári tulajdonnak minősültek. Másrészt, ha a birtokos nem költözött az új ország területére, vagyis nem vált az új ország állampolgárává, akkor földjeit állami kezelésbe vagy tulajdonba vehették.³⁸ Harmadrészt pedig a nyílt nacionalista politika megnyilvánulásaként az utódországok belső társadalmi és gazdasági problémáit, így például a földéhséget a magyar nagybirtokok kiosztásával próbálták meg enyhíteni. Erre csak egy példát hozunk: a mintegy 29 000 holdas, a Mura vidékén lévő alsólendvai-enti uradalomnak az alsólendvai kerülete, vagyis mintegy 16 000 hold az új délszláv államhoz került, aminek az erdők nélküli mezőgazdasági területeit szinte teljes egészében kiosztották.³⁹ Bár a hitbizományi kormányzat próbálkozott minden utódországban a földek megtartásával és esetleges értékesítésével, de erre kevés esély volt.

Az Esterházy-földbirtoklásnak a másik nagy érvágást az 1920. évi földreform végrehajtása, illetve a vagyonváltságról szóló rendelkezés jelentette. Az 1920. 36. tc. a hitbizományokat úgy tekintette, mint amelyek természetes polgári tulajdont képeznek, vagyis a földreform céljára az előírt földek leadása számukra is kötelező volt. Az 1921. évi Hegedűs-féle vagyonváltsági törvény pontosan rögzítette nagybirtokok után fizetendő adót, de lehetővé tette számukra, hogy tulajdonosaik természetben tudják le kötelezettségüket.⁴⁰ Ez annyit jelentett, hogy a hitbizománynak is le kellett adnia a hazai megmaradt területei jókora részét. Mindennek következtében a trianoni határokon belüli Esterházy-földek a korábbi 261 436 holdról – a törvények hatására – 222 241 holdra csökkentek.⁴¹ Tegyük még hozzá, hogy a nagybirtokok területének csökkenése általános jellemző a 20. század első felében.⁴² Oka volt ennek a parcellázások iránti társadalmi igények erősödése; a közz gondolkodás változása, amely az agrárszegénység legfőbb okát a nagybirtokban látta; a nagybirtokellenes politikai magatartás stb.⁴³

A megmaradt és lecsökkent méretű birtokokat vizsgálva azt látjuk, hogy a korábbiakhoz képest alaposan megváltozott az eloszlásuk. Egyértelműen felértékelődtek a dél-du-

nántúli uradalmak (Lenti, Kaposvár, Ozora, Dombóvár és Szentlőrinc), hiszen most már a földek 77%-át ezek tették ki. A nyugat-magyarországi területen a korábbi jelentősebb birtokok közül csak a kapuvári uradalom maradt meg. Fontos azonban, hogy az osztrák-magyar államhatár nem jelentette a birtoklási rendszer teljes széttagolódását. Így például a korábban szomszédos kapuvári és a boldogasszonyi (Frauenkirchen) uradalmak térben most is szomszédosak maradtak, s az ausztriai uradalmak (kismartoni, lakompaki, lékai stb.) kormányzata sem jelentett nagy problémát.

A trianoni béke évében halt meg Esterházy Miklós herceg, s az új helyzettel a 20 éves Esterházy IV. Pálnak kellett megbirkóznia. Korábban nem volt divat az Esterházyak között az egyetemek látogatása, Pál herceg viszont egy évig Bécsben járt kereskedelmi akadémiára, majd Münchenben folytatta tanulmányait, ezt követően a Pázmány Péter Tudományegyetemen államtudományi doktori fokozatot nyert.⁴⁴ Az új hitbizományi tulajdonosnak át kellett szervezni a birtokirányítást. Korábban Kismartonból kormányoztak, ám az most az ausztriai irányítási központ lett, a magyarországi birtokokat Eszterházáról és Sopronból vezették. A herceg többnyire Budapesten lakott, a Tárnok utcai palotájából irányította a munkát. (Palotája volt még a Nemzeti Múzeum melletti mágnás negyedben is.) A több száz éves családi szokásokkal ellentétben rangon alul házasodott, felesége Ottrubay Melinda, az Operaház primabalerinája lett. Esterházy Pál legitimista beállítottsága mellett alapvetően liberális szemléletű volt, ebből következően elutasított minden társadalmi szélsőséget, így például az 1938-as Anschluss után már nem kívánt Ausztria földjére lépni. A nácik Ausztria bekebelezése során megkaparintották az ottani Esterházy-vagyont is. Ismert, hogy 1944–45-ben, a német megszállás alatt pénzügyi segítségével sok ember életének megmentéséhez járult hozzá.⁴⁵

A herceg a hitbizományt 1945-ig megőrizte, gazdálkodását fejlesztette, főleg a jól működő nagybérleti rendszerrel tudta jövedelmezőségét emelni.⁴⁶ Folytatta a Hanság telkesítését, magnemesítést létesített, korszerűsítette badacsonyi szőlészetét. Kapuváron húsgyárat, Dombóváron malmot és sertéshizlalót létesített. Erdészetét iparvállalatok létrehozásával tökéletesítette. Műbarát és tudománypártoló volt. 1938-ban 300 000 pengős alapítványt tett az orvosi kutatás előmozdítására.⁴⁷

Ha egy pillantást vetünk a herceg és a gróf Esterházyak magyarországi birtokaira közvetlenül a második világháború vége előtt,⁴⁸ akkor azt láthatjuk, hogy a familia földjei Magyarország területének mintegy 2,5%-át tették ki. Az összes hazai Esterházy-birtok 55%-a tartozott a hercegi ághoz, míg 45%-a a grófi ágakhoz. (A grófi latifundiumok közül területével kiemelkedett a csákvári, a devecseri és a tatai uradalom.)

Ha Trianon megroppantotta a hercegi hitbizományi, akkor az 1945-ös földosztás végleg padlóra vitte. A földreform-rendelet értelmében az Esterházy hercegek gyakorlatilag minden mezőgazdasági termelésre alkalmas hazai földjüket elveszítették, míg a hatalmas kiterjedésű erdők állami tulajdonba kerültek. A 223 000 holdas hazai hitbizományból nem maradt semmi. A szovjet megszállók a burgenlandi vagyontárgyakra rátették a kezüket. A herceget 1948-ban letartóztatták, a Mindszenty-per negyedrendű vádlottjaként 15 évi börtönre és vagyonelkobzásra ítélték.⁴⁹ 1956-ban szabadult, s nem sokkal ezután külföldre menekült, hiszen (az 1955. évi szovjet kivonulás után) ausztriai földjei még megvoltak. Bár a herceg 1922-től osztrák állampolgár is volt,⁵⁰ az osztrák társadalom és politika sem nézte jó szemmel a mágnást, így feleségével Svájcban telepedett le. Ausztriában lévő földjeinek egyharmadától még élete során meg kellett válnia, ugyanakkor a kismartoni kastélyt részben meg kellett nyitnia a nagyközönség s a helyi hatóság előtt. Gondoskodni kellett viszont a vagyorról, hiszen Esterházy Pálnak nem voltak gyermekei. A korábbi hagyományokkal ellentétben halála után végrendelete szerint minden vagyona, vagyis a hitbizománya is, a feleségére szállt. A herceg 1989-ben Zürichben halt meg (felesége 25 évvel később, 2014 augusztusában hunyt el Eisenstadtban).

Az 1990 körüli, közép-európai országokban végbe ment politikai rendszerváltozás sem hozott túl sok jót az Esterházyaknak. A szovjet blokk országainak átalakulása után sem a csallóközi és Nyitra megyei, sem a volt magyarországi birtokaikat nem kaphatták vissza. Magyarországon kaptak volna (a felső határértéket jelentő) 5 millió forintnyi kárpótlási jegyet, de azt nem fogadták el, hiszen töredékét sem tette volna ki a korábban elvett vagyonnak.⁵¹ Az ausztriai vagyonnal is kezdeni kellett valamit, hiszen az a családi veszekedések melegágya volt. Az özvegy, Esterházy Melinda – szembesülve a helyzet fonákságával, valamint a korábbi szokások szerinti rokonsági követelésekkel – a vagyont alapítványokba vitte. Kisebb részét megtartotta saját irányításában, nagyobb részéről ugyanakkor lemondott a herceg Esterházy-familia részére. Három alapítványt hoztak létre.

- A Forchtenstein-alapítvány Esterházy Melindáé, így az Ottrubay családé lett. Ez a Fraknó körül elterülő földeket, illetve a Fertő tó déli részét, összesen mintegy 19 000 hektárt tesz ki.
- A Léka körüli birtokokat tömörítő Lockenhaus-alapítvány a herceg 90 éves öccsége, Lászlóé és négy lányáé lett, ehhez tartozik mintegy 6000 hektárnyi föld (főleg a város körüli erdőségek).
- Az Eisenstadt-alapítvány a 13. galánthai Esterházy herceg II. Antal Rudolfé, illetve később fiáé, Pál Antalé, vagyis az elhunyt Pál herceg legközelebbi rokonaié lett. Ehhez az alapítványhoz mintegy 15 000 hektár terjedelemben a Fertő nyugati partján lévő földek, valamint a Lajta-hegység területén lévő erdőségek tartoznak, beleértve a kismartoni kastélyt is.⁵²

A három alapítvány külön álló egység, már ami a gazdálkodási bevételeket illeti, maga a vagyon azonban egységes maradt. A vagyoni egységek működtetésére hozták létre az Esterházy Gazdaság Kft.-t. A 2000-es évek elején a vagyonkezelő cég 22 055 hektár erdőt, 5585 hektár művelt területet, illetve 16 441 hektár természetvédelmi területet kezel (ez utóbbi a Fertő tó vidékén volt); 134 alkalmazottat foglalkoztattak, 14,1 millió euró forgalom mellett 1,4 millió euró nyereséget értek el.⁵³ 2003-ban az özvegy visszavonult az aktív gazdasági tevékenységtől.

***

Látható tehát, hogy az Esterházy-földbirtoklás a vizsgált csaknem 400 év alatt igen jelentős változásokon ment át. A korszak első 150 évében még rugalmasan tudott alkalmazkodni a korabeli, viszonylag nem generális jelentőségű változásokhoz. Ám a polgárosodás időszaka, a paraszti tulajdon iránti igény, s a modern gazdaság működtetésével összefüggő kihívások, valamint a hagyományos presztízsertékű hercegi életvitel fokozatosan egyre nagyobb ellentmondásba kerültek. Ebben az időszakban a hitbizomány már csak vegetált, elszenvedte a sokszor kívülről jött változásokat, azonban némi foltozgatással még sikerült megmenteni. A 20. században újabb kataklizmák érték a hitbizományt, amelyek végén 1945-ben az új politikai rendszer felszámolta az arisztokrata magántulajdont. Ami mára megmaradt a tradicionális rendszerből, az néhány ausztriai erdőgazdasági birtok és üzem, s jó néhány épület és egyéb vagyontárgy, ez azonban már alig hasonlít valamiben is a hagyományos földbirtokhoz.

JEGYZETEK

1. Kaposi Zoltán (2000): 21–30. old.
2. Péter Katalin (1985): 17–32. old.
3. Ugyanott.
4. Nagy Iván: (1861): 80–100. old.; Gudenus József János (1990): 352–380. old.
5. Tóth István György (1994): 21. old.
6. Lásd: Merényi Lajos–Bubics István (1895).
7. Az adatokat az Esterházy Pálra vonatkozó igen széles irodalomból gyűjtöttük össze, s kiegészítettük a Fülöp Évától kapott levéltári források másolatával. Lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban MNL OL) P. 125. III. 10361–10373.; P. 125. Pál nádor (1651–1713). III. Pál nádor pénzügyi és gazdasági iratai. 10361–10373. Kimutatás az uradalmakhoz tartozó helységekről és pusztákról 1686–1689.
8. Tóth István György (1994): 22. old.
9. A hitbizomány létesítéséhez lásd Kállay István (1979): 76. old.; illetve lásd még Katona Mór (1894); Erdélyi Aladár (1912).
10. Ágoston Péter (1913).
11. Fülöp Éva (1995): 84–98. old.
12. Fülöp Éva (1995).
13. Markó László (2000): 216. old.
14. Ágoston Péter (1913): 270–271. old.
15. A 18. század során Batthyány Lajos gróf 15 éven keresztül volt nádor, a közrendű Grassalkovichok és Festeticsek grófi címet szereztek s nagybirtokossá váltak.
16. Kállay István (1978): 853–913. old.; Tobler, Felix (1995): 99–119. old.
17. A tamási vadászkastélyra: <http://www.csatolna.hu/hu/tolnamegve/muemlek/esterhazv.shtml>
18. Kállay István (1978): 855. old.
19. Kállay István (1980): 89. old. táblázatai alapján számolva.
20. A területre vonatkozóan lásd a következő adatokat: Kállay István (1980) könyvében 620 821 holdra tette; Galgóczy Károly (1855) szerint területe elérte, vagy meg is haladta a württembergi királyságét. Ágoston Péter (1913) és Erdélyi Aladár (1912) 1 millió holdra tette.
21. MNL OL P 163. Fasc. XII. No. 314.
22. Molden Hana (1999); Hajnal István (1927).
23. Nyulászsné Straub Éva: (1976): 20. old.
24. Wessely József (1865): 6. old.; Cassius (1866).
25. Hermann István (2000): 89–90. old.; Fülöp Éva (1999): 9. old.
26. Nyulászsné Straub Éva (1976): 65–70. old.; Wessely József (1865): 6–17. old.; Sandgruber, Roman (1982): 89–107. old.
27. Nyulászsné Straub Éva (1976): 66. old.
28. Nagy Iván (1863): 88. old.
29. A táblázatot Nyulászsné Straub Éva (1976) művéből vettük át (3. melléklet, rövidítve).
30. Wessely József (1865): 17–24. old.; lásd még Zichy Ferenc (1865).
31. Ugyanott.
32. Aradi Gábor (2013): 252. old.
33. Fülöp Éva (2000): 64. old.; Meller Simon (1915).
34. Molden, Hana (1999): 85. old.
35. Szili Ferenc (1986); a hazai uradalmak átalakulására lásd még Kaposi Zoltán (2014) tanulmányát.
36. Molden, Hana (1999): 74. old.
37. A számítások alapja: Rubinek Gyula (1911) adatai.
38. A folyamatra lásd a hasonló problémákkal küszködő herceg Batthyány-hitbizomány esetét. Kaposi Zoltán (2013): 109–147. old.
39. Lásd Kovács Attila (2005) tanulmányát.
40. Az 1921. évi 45. tc.: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=7501>.
41. Magyarország földbirtokosai és földbérlői (1925): 406–408. old.

42. A nagybirtok területi csökkenésére lásd a burgenlandi esetet: Eddie, Scott (1999).
 43. Lásd Kaposi Zoltán (2013/b): tanulmányát.
 44. Lásd: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC03609/03961.htm>.
 45. Karsai László (2008): 84. old.
 46. Molden, Hana (1999): 86. old.
 47. Lásd: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC03609/03961.htm>.
 48. Zentay Dezső (1945): Táblázatok.
 49. <http://lexikon.katolikus.hu/M/Mindszenty-per.html>.
 50. Lütgenau, Stefan August (2008): 189. old.
 51. <http://www.kepcp.hu/Esterhazy.htm>.
 52. Molden, Hana (1999): 246–253. old.
 53. <http://ujszo.com/cimkek/kitekinto/2003/01/21/>

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ágoston Péter (2013): A magyar világi nagybirtok története. Budapest.
 Aradi Gábor (2013): Tolna megyei uradalmak a 18. században és a 19. század első évtizedeiben. In: Uradalmak térben és időben (Szerk. Borsy Judit Borbála). Pécs. 247–266. old.
 Cassius (1866): Kék könyv vagy a kaposvári uradalom a herceg Esterházy catastrophá előtt és után. Pest.
 Eddie, Scott (1999): Historisches Verzeichnis der Grundbesitzer des Burgenlandes 1893–1930. Eisenstadt.
 Erdélyi Aladár (1912): Régi magyar családi hitbizományok története és joga. Budapest.
 Esterházy Pál 1901–1989. Az utolsó herceg a szélsőségek századában (Szerk. Stefan August Lütgenau). Budapest, 2008.
 Fülöp Éva (1995): Angaben zur Besitzgeschichte des Fürstlichen Zweiges der Familie Esterházy in der Feudalzeit. In: Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten & Mäzene. Burgenländische Forschungen XVI. (Hrsg. Perschy, Prickler, Harald.) Wien. 84–98. old.
 Fülöp Éva (1999): Az Esterházy család története. Limes, 1999. 2. 7–11. old.
 Fülöp Éva (2000): Művészeti tevékenység és művészetpártolás az Esterházy-családban. Limes, 2000. 4. 61–66. old.
 Galgóczy Károly (1855): Magyarország a Szerb vajdaság és a Temesi Bánság mezőgazdasági statisztikája. Pest.
 Gudenus József János (1990): A magyarországi arisztokrácia 20. századi genealógiája. 1. Budapest.
 Hajnal István (1927): Egy magyar herceg ifjúkora Napóleon idején. Budapest.
 Hermann István (2000): Az Esterházyak 1848/49-ben. Limes, 2000. 4. 89–92. old.
 Kállay István (1978): Az Esterházy hercegi hitbizomány központi igazgatása a 18. század második felében. Századok, 1978. 853–913. old.
 Kállay István (1979): A családi hitbizományok Magyarországon. Levéltári Közlemények 1979. 1. 69–91. old.
 Kállay István (1980): A magyarországi nagybirtok kormányzata. Budapest.
 Kaposi Zoltán (2000): Uradalmi gazdaság és társadalom. Budapest–Pécs.
 Kaposi Zoltán (2013): A herceg Batthyány–Strattmann hitbizományi uradalmak területi és gazdasági változásai (1746–1945). In: Uradalmak térben és időben (Szerk. Borsy Judit Borbála). Pécs. 109–147. old.
 Kaposi Zoltán (2013/b): A nagybirtok és az agrárszegénység kapcsolata. In: Bűnbakok az európai és a magyar történelemben (Szerk. Gyarmati György, Lengvári István, Pók Attila, Vonyó József). Pécs–Budapest. 264–284. old.
 Kaposi Zoltán (2014): A magyarországi uradalmi rendszer változásai. In: Griff kardal és rózsával. Az Esterházy család története (Szerk. Fülöp Éva). Annales Tataienses VII. Tata. 207–236. old.
 Karsai László (2008): Esterházy Pál és a holokauszt 1944-ben. In: Esterházy Pál 1901–1989. Az utolsó herceg a szélsőségek századában (Szerk. Stefan August Lütgenau). Budapest, 2008. 65–86. old.

- Katona Mór (1894): A magyar családi hitbizomány. Budapest.
- Kovács Attila (2005): Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között. Korall, 2005. No. 18.
- Lütgenau, Stefan August (2008): Egy bonyolult kárpótlási történet. In: Esterházy Pál 1901–1989. Az utolsó herceg a szélsőségek századában (Szerk. Stefan August Lütgenau). Budapest, 2008. 181–206. old.
- Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Budapest, 1925. 406–408. old.
- Magyar Életrajzi Lexikon. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC03609/03961.htm>.
- Markó László (2000): A magyar állam főméltóságai Szent Istvántól napjainkig. Budapest.
- Meller Simon (1915): Az Esterházy-képtár története. Budapest.
- Merényi Lajos – Bubic István (1895): Hg. Esterházy Pál nádor. Budapest.
- Molden, Hana (1999): Griff és rózsa. Budapest.
- Nagy Iván (1861): Magyar nemes családok. 3. kötet. Pest.
- Nyulászyné Straub Éva (1976): A hg. Eszterházy-hitbizomány 1865-ös pénzügyi csődje és előzményei. ELTE. Bölcsészdoktori értekezés. Budapest.
- Péter Katalin (1985): Esterházy Miklós. Budapest.
- Rubinek Gyula (1911): Magyarországi gazdacím tár. Budapest.
- Sandgruber, Roman (1982): Ungarn und die österreichische Landwirtschaft. In: Demographie, Bevölkerung und Agrarstatistik (Hrsg. Vera Zimányi). Budapest. 89–107. old.
- Szili Ferenc (1986): A cukorrépa termesztése Délkelet-Dunántúlon és a MIR kaposvári cukorgyára 1893–1948. Kaposvár.
- Tobler, Felix (1995): Die Hochfürstlich Esterházyische Zentralverwaltung vom Ende des 17. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. In: Burgenländische Forschungen 1995. 99–119. old.
- Tóth István György (1994): Az Esterházyak. Rubicon 1994. 10. 20–23. old.
- Wessely József (1865): A Herceg Eszterházy-féle Katastropha. Pest.
- Zentay Dezső (1945): Beszélő számok XIII. Az utolsó nagybirtokosok. Budapest.
- Zichy Ferenc (1865): A Herceg Eszterházy-vagyon kezelése Gróf Zichy Ferenc által. Bécs.